

Waarom
de tijd
(niet)
stroomt

JOS STOLLMAN

Waarom
de tijd
(niet)
stroomt

ZOEKTOCHT NAAR HET WEZEN VAN DE TIJD

VANUIT HET PERSPECTIEF VAN NATUURKUNDE,

(NEURO)PSYCHOLOGIE, FILOSOFIE EN SPIRITUALITEIT

NOORDBOEK

© 2024 Jos Stollman | uitgeverij Noordboek

Omslagontwerp Bart van den Tooren

Boekverzorging Elgraphic

Illustraties Hagar Stollman

Druk Wilco, Amersfoort

ISBN 978 94 6471 184 4

NUR 942 | 730

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaargemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van uitgeverij Noordboek, postbus 234, 8400AE Gorredijk, Nederland – info@noordboek.nl.

De uitgeverij stelt alles in het werk om op milieuvriendelijke en duurzame wijze met natuurlijke bronnen om te gaan. Bij de productie van dit boek is gebruikgemaakt van papier dat het keurmerk van de Forest Stewardship Council (fsc) mag dragen. Bij dit papier is het zeker dat de productie niet tot bosvernietiging heeft geleid.

Noordboek is onderdeel van
20 leafdesdichten en in liet fan wanhoop bv

www.noordboek.nl

Voor Agaath

‘Opa, ik wil niet dat de dagen voorbijgaan.’

(kleinzoon Ruben, 3 jaar oud)

*Met de achtergrond
van onze opeengehoopte ervaringen
is het niet mogelijk
de werkelijkheid te begrijpen
omdat de werkelijkheid
niet van deze tijd is,
zij is tijdloos.
Men kan het tijdloze niet
begrijpen met een geest
die het resultaat is van tijd.*

Jiddu Krishnamurti

*‘Heb jij,’ zo vroeg Siddharta hem,
‘heb jij dit ook van de stroom geleerd: dat er geen tijd bestaat?’*

*Op Vasudeva’s gezicht werd een stralende glimlach zichtbaar.
‘Ja, Siddharta,’ zei hij. ‘Je bedoelt toch dit: dat de stroom overal tege-
lijk is, waar hij ontspringt en waar hij zijn monding heeft, bij de wa-
terval, bij het veer, bij de stroomversnelling, in de zee, en in de bergen,
overal, tegelijk, en dat er voor hem alleen een heden bestaat, en niet
dat drogbegrip dat toekomst heet?’*

‘Ja, dat bedoelde ik,’ zei Siddharta.

*‘En toen me dat duidelijk was geworden, zag ik dat ik mijn leven ook
als een soort stroom moest zien, hier was het de knaap Siddharta, die
van de man Siddharta en de grijsaard Siddharta alleen door een
drogbegrip gescheiden werd gehouden, niet door iets wat werkelijk be-
stond.’*

Hermann Hesse – Siddharta

Inhoud

Voorwoord	11
Inleiding	13
Leestips	17
1: De stromende tijd	19
2: Tijd en ruimte onderling verbonden	27
3: Ruimtetijd gevormd door zijn inhoud	47
4: De tijd op grootste schaal	60
5: De tijd op kleinste schaal	71
6: De pijl van de tijd	80
7: Psychische tijd	94
8: Tijd en schepping	104
9: De antieke denkers	109
10: De Verlichting	119
11: Immanuel Kant	126
12: Tijd in de fenomenologie	133
13: De moderne filosofen	141
14: De kwantumvisie	152
15: Tijdreizen	162
16: Het Nu	167
17: Ons ik in de tijdruimte	172

18: Bewustzijn en tijd	183
19: Een nieuw wereldbeeld	194
20: Naar een definitie van tijd	206
21: Lessen van de tijd	214
22: En wat nu?	228
Haiku	241
Dankwoord	243
Noten	244
Literatuur	252
Register	255

Voorwoord

De tijd, het is een fascinerend fenomeen. We leven er mee, we zijn er in ondergedompeld, en toch is hij op een of andere manier onbegrijpbaar. Tijdens mijn studie sterrenkunde ging ik me steeds meer interesseren voor en verdiepen in dit zo alledaagse en toch mysterieuze verschijnsel. Er opende zich een ongelooflijk boeiende wereld voor me en de kennismaking met de grote natuurwetenschappelijke theorieën van de twintigste eeuw lichtte een tipje van de sluier rond de geheimen van de tijd op.

Later verdiepte ik me ook in wat filosofen en psychologen over dit wonderlijke fenomeen te melden hadden en hebben. Daarnaast maakte ik kennis met verschillende spirituele tradities waarin op weer heel andere wijze tegen het wezen van de tijd wordt aangekeken.

Uiteindelijk ben ik de uitdaging aangegaan om al deze invalshoeken samen te brengen in een boek gewijd aan het fenomeen tijd.

In het proces van studeren, van trachten te begrijpen en onder woorden te brengen wat het wezen van de tijd is, gebeurde gaandeweg iets heel bijzonders. Terwijl ik met mijn denken, mijn bewustzijn, probeerde meer van de tijd te begrijpen, gebeurde juist het omgekeerde: door de tijd te bestuderen ging ik meer begrijpen

van het functioneren van mijn denken en mijn bewustzijn.

Graag neem ik je in dit boek mee in dat prachtige proces: we gaan samen op zoek naar wat tijd is, een multidisciplinaire reis langs misverstanden en illusies, vermoedens en perspectieven die ons, wat het begrip van de 'tijd' betreft, enigszins bij de tijd brengen. Uiteindelijk brengen deze verkenningen van dit bijzondere fenomeen ons heel dicht bij onszelf, bij ons denken en ons bewustzijn.

Zo verschuift in de laatste hoofdstukken de focus van lessen 'over' de tijd naar lessen 'van' de tijd!

Inleiding

Tijdloze vragen

‘Wat is tijd? Als niemand het me vraagt, weet ik het; als ik het een vraagsteller wil uitleggen, weet ik het niet’. In deze bewoordingen gaf Augustinus van Hippo aan het begin van de vijfde eeuw al blijk van zijn verwondering over dit bijzondere fenomeen. Op de een of andere manier is de beleving van tijd de diepste basis van ons ervaren en toch kun je niet in taal uitdrukken wat hij nou eigenlijk precies is.

De tijd, we kennen hem als een gestaag voortbewegende stroom, je lijkt er voor altijd aan overgeleverd. Maar is dat werkelijk zo? Hoe snel beweegt de tijd eigenlijk? Soms lijkt hij te kruipen, soms vliegt hij voorbij.

Bestaat er een objectieve, voor iedereen gelijke tijd, een soort wereldtijd? Wat hebben de moderne natuurwetenschappen ons geleerd over de tijd? Heeft de tijd een richting? Is er een begin van de tijd? En het einde der tijden? Is er zoiets en wat moet je je daar dan bij voorstellen?

Wat is eeuwigheid, wat is tijdloosheid? Wat is die flinterdunne scheiding tussen verleden en toekomst: het nu?

Wat heeft ons bewustzijn met de ervaring van tijd te maken en hoe past het begrip tijd in ons huidige wereldbeeld?

Filosofen van alle tijden hebben zich het hoofd gebroken over wat tijd is en welke rol hij speelt in de grote werkelijkheid van het bestaan. De natuurwetenschappelijke revoluties van het begin van de twintigste eeuw hebben onze intuïtie ten aanzien van de tijd grondig op haar kop gezet en deze inzichten vormen een belangrijke basis waarop ons denken over tijd sindsdien stoelt.

In de tweede helft van diezelfde eeuw maakte de (neuro)psychologie een enorme ontwikkeling door en werden veel experimenten rond tijdservaring uitgevoerd. Voeg daar de tijdloze inzichten van de grote wijzen uit de geschiedenis aan toe en zie, een groot mysterie geeft enkele van zijn geheimen prijs en opent nieuwe perspectieven op ons denken, op ons bewustzijn, op het wezen van ons bestaan. En dat laatste is het uiteindelijke doel van dit boek over de tijd.

Drie lijnen van onderzoek

Omdat ze fundamenteel van elkaar verschillen, wil ik even stilstaan bij de drie belangrijkste invalshoeken van waaruit we het fenomeen tijd gaan bestuderen. Ik bespreek ze in de volgorde waarin ze de revue zullen passeren.

Allereerst is daar de wetenschappelijke benadering. Hierbij gaat het om eigenschappen van de tijd die experimenteel vastgesteld zijn en verifieerbaar door wie dat ook maar wil. Het gaat hierbij om inzichten die de natuurwetenschap en de neurowetenschappen ons opgeleverd hebben. Je zou kunnen spreken van een *objectieve* benadering van het fenomeen tijd. Ik start met deze invalshoek om twee belangrijke redenen. In de eerste plaats ondergraven de inzichten van de moderne natuurkunde onze diep gewortelde intuïtie van de tijd. Dit is een belangrijk proces omdat het de weg vrij maakt voor een dieper begrip van wat tijd wél

is. Verder stelt deze invalshoek grenzen aan de bevindingen die volgen uit de andere invalshoeken. Hij levert ons kennis op over allerlei eigenschappen van de tijd (die zoals gezegd vaak sterk contra-intuïtief zijn). Toch kan de wetenschap ons niet vertellen wat tijd (of ruimte of de werkelijkheid) nu echt *is*. En dat vraagt om een volgende invalshoek.

Deze tweede benadering is de filosofische. Hierbij staat de beleving van het subject en zijn denken centraal. Ik heb gekozen voor een korte gang door de wijsgerige geschiedenis van het denken over de tijd om de lezer de kans te geven zijn of haar eigen ideeën mee vorm te laten krijgen. De historische lijn biedt daartoe mooie aanknopingspunten. We toetsen de bevindingen van de denkers telkens aan de wetenschappelijke ontdekkingen, die immers de grenzen bepalen voor de zich ontwikkelende visies op de tijd.¹ We stuiten hierbij echter uiteindelijk op een andere grens, namelijk dat het denkende 'ik' intens verstrengeld blijkt te zijn met de stromende tijd. Dat vraagt dan om weer een geheel nieuwe invalshoek.

Die derde invalshoek is de spirituele. Zoals we zullen zien, geldt bij deze benadering dat we ons juist los moeten maken van het denken, voorbij moeten gaan aan het subjectieve ik, om een dimensie te betreden die het denken, en daarmee dat ik, overstijgt. We zullen zien dat dit tevens vraagt om een totaal andere benadering van de werkelijkheid, een nieuw paradigma.

Naar mijn diepe overtuiging geeft de samenvloeiing van bovengenoemde drie lijnen van onderzoek (wetenschappelijk, filosofisch en spiritueel) een dieper begrip van wat tijd in diepste wezen is en wat dat voor ons (bewust-)zijn betekent.

We leven momenteel in een wereld waarin wetenschap en filosofie diep wortel geschoten hebben, maar waarin wij niet zo vertrouwd zijn met spiritualiteit. Met name voor wie de balans tus-